

MUSTAQILLIK YILLARIDA QUR'ONING O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILINISHI**Qarshiyeva Gulinoza O'sar qizi**Termiz davlat universiteti o'zbek
filologiyasi fakulteti 1-bosqich talabasi.<https://doi.org/10.5281/zenodo.19440688>

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O'zbekistonda Qur'oni karim ma'nolarini ona tilimizga tarjima qilish va tafsir etish sohasida amalga oshirilgan ulkan ilmiy-ma'naviy ishlar tadqiq aetilgan. Xususan, Salmon Forsiy (r.a.) an'alaridan boshlab, Somoniylar davri tarjima maktabi va zamonaviy mufassirlik cho'qqisi bo'lmish "Tafsiri Hilol" asarining bibliografik manbalari qiyosiy-manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Shuningdek, tarjima jarayonidagi lisoniy, tarixiy va metodologik yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: "Istiqlol", "Kalomulloh", "Tarjima", "Tafsir", "Mufassir", "Oyat", "Sura", "Lison", "Noshirlik", "Bibliografiya", "Salmon Forsiy", "Mansur ibn Nuh", "Bahrul ulum", "Al-Kashshof", "Ta'vilotu ahlis-sunna", "Tafsiri Hilol".

KIRISH (VEDENIE/INTRODUCTION)

Insoniyat sivilizatsiyasi tarixida muqaddas manbalarning milliy tillarga tarjima qilinishi nafaqat diniy ehtiyoj, balki o'sha millatning ma'naviy suvereniteti, intellektual salohiyati va madaniy yuksalishining bosh mezoni hisoblanadi. Zero, ilohiy kalomning xalq ona tilida aks etishi jamiyatning o'zligini anglashi va qadriyatlar silsilasini tiklashida deterministik ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, barcha sohalarda bo'lgani kabi diniy-ma'rifiy jabhada ham tub islohotlar davri boshlandi. Bu jarayonning eng muqaddas va mas'uliyatli nuqtasi — musulmonlar uchun dasturilamal bo'lmish Qur'oni karim ma'nolarini o'zbek tiliga o'girish va tizimli tafsir qilish an'anasining qayta tiklanishidir.

Tarixiy retrospektiv nuqtai nazardan yondashilsa, Qur'oni karimni o'zbek (turkiy) tiliga tarjima qilish jarayoni qariyb ming yillik evolyutsion yo'lni bosib o'tgan. Bu harakatning ilk tamal toshi buyuk sahoba Salmon Forsiy (r.a.) tomonidan "Fotiha" surasining ma'no tarjimasi bilan qo'yilgan bo'lsa, keyinchalik Somoniylar sulolasi davrida, xususan, hijriy 345-yilda Amir Mansur ibn Nuh tashabbusi bilan Qur'onning ilk rasmiy tarjimasi yuzaga keldi. O'sha davr ulamolarining: "Qur'onni o'zga tillarga tarjima qilib, xalqqa tushuntirish nafaqat joiz, balki zarurdir", — degan fatvosi mintaqamizda mufassirlik maktabining fundamental asosini yaratdi.

Biroq, sho'ro mustabid tuzumi davridagi ateistik mafkura ushbu ilmiy silsilani uzib qo'ydi, muqaddas manbalarni o'rganishni "taqiqlangan hudud"ga aylantirdi.

Mustaqillik yillari esa bu ma'naviy turg'unlikka chek qo'ydi. Istiqlolning ilk yillaridanoq Qur'oni karim ma'nolarini xalqqa tushunarli tilda yetkazish davlat siyosati va milliy uyg'onishning ajralmas qismiga aylandi. Bu davrni shartli ravishda "Ilk tarjimalar davri" va "Akademik tafsirchilik bosqichi"ga ajratish mumkin. Agar istiqlolning tongida Alouddin Mansur kabi olimlarning ma'no tarjimalari xalqning ma'naviy tashnaligini qondirgan bo'lsa, keyinchalik bu jarayon chuqur ilmiy-tadqiqotiy xarakter kasb etdi.

Xususan, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlarining ilmiy merosi, uning "Tafsiri Hilol" asari mustaqillik yillaridagi mufassirlik san'atining eng yuksak cho'qqisi sifatida e'tirof etiladi. Ushbu asar nafaqat tarjima, balki islom olamidagi 60 dan ortiq eng mo'tabar klassik va zamonaviy manbalarning (jumladan, Imom Moturidiy, Jorulloh az-Zamaxshariy, Abu Lays Samarqandiy asarlarining) ilmiy sintezidir.

Mazkur maqolada mustaqillik yillarida Qur'oni karim tarjima va tafsirlarining yaratilish tarixi, ularning lisoniy xususiyatlari, metodologik asoslari va jamiyat ma'naviy yuksalishidagi o'rni qiyosiy-manbashunoslik tamoyillari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotimizning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv sharoitida muqaddas manbalarning sof va to'g'ri talqinini ona tilimizda shakllantirish — yoshlarimizni yot g'oyalardan himoya qilish va ma'naviy immunitetni mustahkamlashning eng ishonchli yo'lidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURA I METOD/LITERATURE REVIEW)

Ushbu ilmiy tadqiqotning metodologik asosi sifatida mustaqillik yillarida O'zbekiston zaminida shakllangan yangi mufassirlik maktabi va uning manbashunoslik bazasi olindi.

Tadqiqot jarayonida, asosan, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlarining "Tafsiri Hilol" asari hamda Abdulaziz Mansur tomonidan amalga oshirilgan "Qur'oni karim ma'nolarining o'zbekcha tarjimasi" asarlaridagi bibliografik silsila qiyosiy tahlil qilindi. Ushbu jarayonda metodologik tayanch nuqtasi sifatida Movarounnahr klassik tafsir maktabining buyuk vakillari — hijriy 333-yilda vafot etgan Abu Mansur al-Moturidiyning "Ta'vilotu ahlis-sunna" asari hamda hijriy 375-yilda vafot etgan Abu Lays as-Samarqandiyning "Bahrul-ulum" asarlaridagi lisoniy tahlil usullari tanlab olindi.

Tadqiqotning ob'ektivligini ta'minlash maqsadida germeneytik talqin va tarixiy rekonstruksiya metodlaridan foydalanildi. Xususan, Salmon Forsiy (r.a.) tomonidan amalga oshirilgan ilk ma'no tarjimasi an'anasi va hijriy 345-yilda Somoniylar amiri Mansur ibn Nuh davridagi ulamolar kengashi tomonidan ishlab chiqilgan tarjima mezonlari zamonaviy o'zbek mufassirligi kontekstida qayta ko'rib chiqildi. Bu esa mustaqillik davri tarjimalarining nafaqat lisoniy, balki chuqur tarixiy va metodologik legitimlikka ega ekanligini isbotlashga xizmat qiladi.

MUHOKAMA (OBSUJDENIE/DISCUSSION)

Mustaqillik yillarida Qur'oni karim ma'nolarini o'zbek tiliga o'girish jarayoni milliy lingvistika va teologiya fanlari kesishmasida yuzaga kelgan eng murakkab intellektual hodisadir.

Ushbu jarayonni chuqur tahlil qilish uchun biz uni uchta fundamental yo'nalishga ajratdik: tarixiy legitimlik, manbashunoslik ierarxiyasi va terminologik rekonstruksiya.

1. Tarixiy silsila va metodologik uzviylik

O'zbekistonda mustaqillik davri mufassirligi o'zini Salmon Forsiy (r.a.) tomonidan asos solingan "ma'no tarjimasi" an'anasining qonuniy vorisi deb hisoblaydi. Biz tadqiqotimizda aniqladikki, hijriy 345-yilda Somoniylar amiri Mansur ibn Nuh davridagi ulamolar kengashi tomonidan qo'yilgan qat'iy talablar — ya'ni tarjimaning asliyatga sodiqligi va ayni paytda mahalliy til tabiatiga mosligi — mustaqillik yillaridagi Abdulaziz Mansur va Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf asarlarida bosh mezon qilib olingan.

Ayniqsa, Imom G'azzoliyning (vaf. 505 h. / 1111 m.) "Ihyou ulumid-din" asarida keltirilgan "qalb poklanishi" va "nutq odobi" haqidagi qarashlar zamonaviy o'zbek tarjimalarining axloqiy-tarbiyaviy yukini belgilab berdi. G'azzoliyning "Til ofatlari" (20 ta illat) tahlili orqali oyatlarning ijtimoiy muloqotga oid qismlari o'ta nozik va ta'sirchan tilda o'girilgan.

Bu esa tarjimaning nafaqat filologik, balki psixologik-pedagogik xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. 2. "Tafsiri Hilol" asaridagi 60 ta manbaning ierarxik tizimi

Mustaqillik yillarining eng yirik yutug'i — tarjima jarayonida islom olamining eng mo'tabar manbalarining sintez qilinganidir. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlari o'z asarida foydalangan 60 dan ortiq manbalarni biz quyidagi ierarxiya asosida tahlil qildik:

Ekzegetik tahlil (Tafsiri Tabariy va Ibn Kasir): Hijriy 310-yilda vafot etgan Imom at-Tabariyning "Jome'ul-bayon" asari oyatlarning tarixiy fonini (asbobun-nuzul) ochishda birlamchi manba bo'lgan bo'lsa, Ibn Kasir (vaf. 774 h.) tafsiri oyatni oyat bilan tushuntirish metodikasini ta'minlagan.

Lisoniy va Balog'at tahlili (Al-Kashshof): Jorulloh az-Zamaxshariy (vaf. 538 h.) asari orqali Qur'onning mo'jizaviy badiiyati — fasohat va balog'ati o'zbek tilidagi eng munosib so'zlar bilan muqobillashtirildi. Bu esa o'zbek tilining ilohiy kalomni ifoda etishdagi cheksiz imkoniyatlarini namoyon etdi.

Aqidaviy barqarorlik (Ta'vilotu ahlis-sunna): Abu Mansur al-Moturidiy (vaf. 333 h.) metodikasi mustaqillik davri tarjimalarining "milliy immuniteti" vazifasini o'tadi. Moturidiylik mantiqi asosida qilingan talqinlar yurtimizda asrlar davomida shakllangan diniy bag'rikenglik va sog'lom e'tiqod tamoyillarini saqlab qolishga xizmat qilgan.³ Terminologik rekonstruksiya va "Asmo-ul Husno" tahlili

Ustozingiz tomonidan keltirilgan "Vohid", "Hayy", "Boqiy", "G'affor" kabi ilohiy sifatlarning tahlili bizning mavzumizda yangicha ilmiy rang kasb etadi. Biz mustaqillik yillari tarjimalarini tahlil qilar ekanmiz, ushbu terminlarning o'zbek tilidagi semantik maydoni kengayganiga guvoh bo'ldik:

"Vohid" (Yagona): Faqat son jihatidan emas, balki zoti, sifatlari va ishlarida ham tengsiz ekanligi zamonaviy tarjimalarda "Yagona" so'zi bilan birga chuqur teologik izohlar bilan berildi.

"Muqsit" (Adolatli): Bu terminning "mazlumlarga nusrat va zolimlarga jazo beruvchi" sifatidagi talqini, mustaqillik davri huquqiy va ijtimoiy adolat tamoyillari bilan uyg'unlashtirildi.

"Hafiyz" (Himoya qiluvchi): Har bir narsani komil muhofaza qiluvchi zot sifatidagi ma'nosi tarjimalarda insonning borliqdagi omonatdorlik mas'uliyati bilan bog'lab tushuntirildi.

4. "Lisonul arab" va zamonaviy filologik integratsiya

Tarjima jarayonida Ibn Manzurning "Lisonul arab" lug'ati va boshqa fundamental filologik asarlarning qo'llanilishi, o'zbek tilidagi diniy terminologiyani sho'ro davri "changlaridan" tozaladi. Masalan, "Qalb" so'zining faqat jismoniy emas, balki ruhiy markaz ekanligi, "Ruh" va "Nafs" o'rtasidagi nozik farqlar Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf tomonidan mufassal yoritildi. Bu esa o'zbek mufassirlik maktabining nafaqat diniy, balki yirik filologik tadqiqot ekanligini isbotlaydi.

5. Movarounnahr maktabining "skeleti": Nasafiy va Samarqandiy ta'siri

Mustaqillik davri tarjimalari, xususan Abdulaziz Mansur asari o'zining metodik "skeleti"ni hijriy 710-yilda vafot etgan Abul Barakot an-Nasafiyning "Madorikut-tanzil" asaridan olgan. Bu yerda hanafiylik mazhabining huquqiy normalari (fiqh) va ijtimoiy munosabatlar oyatlar misolida mukammal tizimlashtirilgan. Abu Lays Samarqandiyning (vaf. 375 h.) "Bahrul-ulum" asari esa sodda va xalqchil tilda ilohiy ma'nolarni yetkazishning eng yaxshi namunasi sifatida xizmat qildi.

XULOSA (ZAKLYuChENIE/CONCLUSION)

Mustaqillik yillarida O'zbekiston zaminida Qur'oni karim ma'nolarini ona tiliga o'girish va tizimli mufassirlik maktabini qayta tiklash jarayonlarini kompleks tahlil qilish natijasida quyidagi konseptual xulosalarga kelindi:

1. Tarixiy-metodologik vorisiylikning tiklanishi.

Tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, mustaqillik davri o'zbek tarjimashunosligi o'zini Salmon Forsiy (r.a.) asos solgan ilk "ma'no tarjimasi" an'anasi va hijriy 345-yilda Somoniylar amiri Mansur ibn Nuh davridagi ulamolar kengashi tomonidan ishlab chiqilgan akademik

mezonlarning qonuniy davomchisi sifatida namoyon etdi. Bu jarayon sho'ro mustabid tuzumi davridagi ma'naviy uzilishga chek qo'yib, Movarounnahr mufassirlik maktabining intellektual silsilasini yangi tarixiy sharoitda qayta tikladi.

2. Manbashunoslik bazasining keng ko'lamliligi va ilmiy sintezi.

Istiqlol yillarining eng yirik ilmiy yutug'i — tarjima va tafsir jarayonlarida islom olamining 60 dan ortiq eng mo'tabar klassik va zamonaviy manbalarining (jumladan, Moturidiy, Zamaxshariy, Nasafiy, Qurtubiy asarlarining) sintez qilinganidir. Xususan, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlarining "Tafsiri Hilol" asari o'zbek mufassirligini shunchaki matn o'girish darajasidan, qiyosiy-manbashunoslik va germenevtik tahlil cho'qqisiga olib chiqdi.

3. Terminologik rekonstruksiya va tilning teologik imkoniyatlari.

Qur'on ma'nolarining o'zbekcha talqinlarida "Vohid", "Hayy", "Boqiy", "G'affor", "Muqsit", "Hafiyz" kabi ilohiy sifatning o'ta nozik lisoniy farqlari bilan ochib berilishi, o'zbek tilining ilohiy-falsafiy tushunchalarni ifoda etishdagi cheksiz imkoniyatlarini isbotladi. Bu jarayonda Ibn Manzurning "Lisonul arab" kabi yirik lug'atlaridan foydalanilishi, o'zbek diniy-ilmiy terminologiyasini sho'ro davri g'arazli talqinlaridan tozalashga xizmat qildi.

4. Axloqiy-tarbiyaviy va ekologik madaniyatning shakllanishi.

Mustaqillik davri tarjimalari insonning borliqdagi o'rnini "omonatdorlik" prinsipi asosida qayta belgiladi. Imom G'azzoliyning nafs islohi va nutq odobi haqidagi qarashlari oyatlar talqiniga singdirilishi, jamiyatda ma'naviy immunitetni mustahkamlashning eng samarali vositasi bo'ldi. Shuningdek, tabiat va resurslarga munosabatning iymoniy asoslari ochib berilishi, milliy ekologik madaniyatni shakllantirishda muhim metodologik manba bo'lib xizmat qilmoqda.

5. Aqidaviy barqarorlik va milliy xavfsizlik omili.

O'zbek ulamolari tomonidan moturidiylik va hanafiylik mezoni asosida tayyorlangan tarjima va tafsirlar yosh avlodni yot, ekstremistik g'oyalardan himoya qilishda asosiy ilmiy qalqon vazifasini o'tamoqda. Bu esa Qur'on tarjimashunosligining nafaqat diniy-ma'rifiy, balki milliy xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi strategik ahamiyatga ega ekanligini anglatadi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida yaratilgan Qur'oni karim tarjima va tafsirlari — milliy ma'naviyatimizning oltin poydevori, o'zbek ilmiy tilining yuksak namunasi va kelajak avlodlar uchun qoldirilgan eng buyuk merosdir. Ushbu sohadagi tadqiqotlarni davom ettirish, xususan, tarjimalarning qiyosiy-filologik jihatlarini chuqur o'rganish zamonaviy o'zbek islomshunosligi oldidagi eng ustuvor vazifa bo'lib qoladi.

REFERENCES

1. Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi. Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi. Toshkent – 2013. B. 50-202.
2. Hasan Ato Abushiy. Turkiy qavmlar tarixi. Toshkent, "Cho'lpon", 1993. 215-bet.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Sunniy aqidalar. Toshkent. "Hilol-Nashr". 2015. 270-bet.
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 6-juz. Toshkent: "Hilol-Nas", 2008. 437-bet.
5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 6-juz. Toshkent: "Hilol-Nas", 2008. 242-bet.

6. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 4-juz. Toshkent: "Hilol-Nas", 2008. 99-bet.
7. Alouddin Mansur. Qur'oni Karim ma'nolarining o'zbekcha tarjimasi. Toshkent, 1991.
8. Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Toshkent: "O'zbekiston", 2004.
9. L.N. Gumilyov. Qadimgi turklar. Toshkent: "Akademnashr", 2011.